

Di Şerê Cîhanê yê Yekemîn de eşîrên kurd

Bi destpêkirina Şerê Cîhanê yê Yekemîn, bakurê rojhilatê Kurdistanê gavbigav tê dagirkirin. Di sala 1915'an de dagirkeriya Êrîs a li heremên Serhedê her diçe zêde dibe. Di vê navberê de bi sedhezaran ermen ji aliyê artêşa Osmanî û çekdarên kurd, çerkez, tirk ve tîn qetilkirin. Ji ber vê sedemê hêzên ermen ên di nav artêşa Êrîs de cih girtine, dikin ku ji kurdan tolê hilgirin; lewma eşîrên kurd neçar dimînin û dibin alîgirê dewleta Osmanî.¹ Li ser hewildanên Ebdurzaq Bedirxanê alîgirê Êrîs, serrekê alayên eşîra ertoşyan derbasî aliyê Êrîs dibe, lê çend roj şûn de li herêma Elbaqê ji aliyê "Teşkilat-ı Mahsusâ" (istixbarata Jon Tirkan a hemdemî) ve tê kuştin.² Îtîhatçî di van salan de hewil didin ku êdî Kurdistanê bê ermen û kurd bihêlin.

Di destpêka Şerê Cîhanê yê Yekemîn de, dewleta Osmanî dixwaze ji alayên eşîran baştir îstifade bike. Bi vê armancê wan jinûve saz dike, vê carê ji navê van alayan dike "Alayên Îhtiyatî yên Siwarî" û wan bi Artêşa Çaremîn ve girêdide. Li gor arşîvan, di wîlayeta Erziromê de 5 alay li Xînuşê, 2 alay li Hesenceleyê, 6 alay li Agiriyê, 2 alay li Bazîdê; di wîlayeta Wanê de 2 alay li Erdîşê, 2 alay li Bêgiriyê, 2 alay li Qelqeliyê, alayek li Elbakê,

alayek li navenda Wanê; di wîlayeta Bitlîsê de 2 alay li Milazgirê; di wîlayeta

Diyarbakirê de alayek li Cizîrê, alayek li Sêwerekê, alayek li Wêranşarê û 2 alay ji li Mêrdînê tîn bicihkirin.³ Paşê bi beşdarbûna tevahiya van alayan, qolordiyêk siwarî derdikeve holê ku bajarên wek Erdîş, Agirî, Xînuş, Wêranşar û Wanê navendên wê qolordiyê bûn. Serleşkerên van alayan serbazên Osmanî bûn û serrekên eşîran

ji berdestiyê wan bûn.

Li ser dagirkirina Agiriyê ya ji aliyê Êrîs ve, peywira vê qolordiya ku ji Alayên Îhtiyatî yên Siwarî çêbûye dibe girtina xeta Xamûr-Elajgirê (Zêdka).⁴ Dema ku şer li hêla Erziromê dijwar dibe, Enwer Paşa pêngava Sariqamûşê dide destpêkirin, di encama vê pêngavê de hema bibêje dewleta Osmanî artêşa xwe winda dike. Nêzî 60 hezar leşker li çiyayên Allahûekberî diqerisîn û dimirin. Di nav wan de 5 hezar kes ji endamên Alayên Îhtiyatî yên Siwarî bûn. Piştî ku pêngav bi ser nakeve, wek leşkerên artêşa Osmanî, endamên alayan ji direvin û dibin firar. Ji aliyekî ve mafdar bû ku dewletê tu tişt nedabû wan, di destên wan de tenê tiyngên martîni yên bêkalîte hebûn, heta cil û bergên wan ji ji kîsê wan bûn. Li aliyê din, dewletê di bin navê "seferberlik"ê de ji eşîran her tişt standibûn ku vê yekê ji debara

wan xistibû xetereyê mezin.⁵ Lê alay dîsa ji li ber xwe didin û li hin deran bi ser dikevin. Mînak, serrekê alaya eşîra Cîbran a duyemîn Xalî Begê Cîbrî di şerê Hesenceleyê de derbeyên giran li Êrîs dixê û lewma bi rutbeya "Albay"îyê tê teltîfkirin; Ebdulmecîd Begê Sîpkî di şerê bi şûran de ji şanzdeh cihên xwe birindar dibe,⁶ lê dîsa ji Êrîs têk dibe. Di vî şerî de Ebdulmecîd Beg topeke Êrîs desteser dike ku ev yek bûye mijara kilamên dengbêjan ji.⁷ Di van rojan da Qadir Cemîl Paşa (ku wê demê zabîb bû) Ebdulmecîd Beg ziyaret dike û dibe şahidê wan mercên xerab ên ku alayên eşîra Sîpkan te de bûn. Heta wisa ku çawişekî ji artêşa Osmanî ferman dide Ebdulmecîd Begê ku rutbeya wî albay e.⁸ Kor Huseyn Paşayê serrekê alayên eşîra Heyderî Êrîs li Koprîkoyê dide sekinandin. Merûf Axayê serrekê alaya eşîra Bekiran li Geliyê Zilan dîsa pêşiya Êrîs dibire ku heya jiyana xwe ji dest dide. Alayên kurdan bi can û dil li hemberî Êrîs şer dikin. Dizanin ku dema dîl bikevin, fedaiyên ermen ên di nav artêşa Êrîs de cih digirin wê ji wan heyfa xwe hilgirin. Lewma súbayên Osmanî ji her dem ve tirsê tînin bîra wan. Lê ev hewildanên alayan ên dilsoz ji tîra rawestandina Êrîs nakin û di adara 1916'an de Bedlîs û Mûş ji aliyê Êrîs ve tîn dagirkirin.

Dem a ku Êrîs dikeve Serhedê, hema bêje tu leşkerên Osmanî li wir namînin. Hêzên heremî ji belawela bûne û hinek ji wan ji bi malbatên xwe ve reviyane herêma Diyarbakir û Rihayê. Piştî ku artêşa Osmanî hêzên xwe yê Çeneçelewê dikişîne herêma Bedlîsê, bilez ji hêzên kurdan ên heremî û binmayiyên Alayên Îhtiyatî yên Siwarî yekîneyên nû çêdike û navê van yekînanan ji dike "Alayên Milîsan ên Mînekar". Vê carê di nav van alayan de serrekên wek Fetîlla Begê Hesenî, Kor Huseyn Paşayê Heyderî tune ne, ew bi malbatên xwe ve çûne. Lê Ebdulmecîd Begê Sîpkî, Hecî Mûsa Begê Xweyftî, Cemîlê Çetoyê Pencînarî û Mala Eliyê Ünîsê Qewmê Çiyê li cihê xwe mane û li hemberî Rûs şer kirine. Tişteki din ê balkêş ji ew e ku di nav vê pergala leşkerî ya nû de êdî yekîneyên ku serekîtiya wan şêx û meşayix dikin hene.

Alaya Eşîra Xweyftî ya Siwarî di bin emrê Hecî Mûsa Begê Xweyftî de di Geliyê Bedlîsê de şer dike û nahêle Êrîs derbasî herêma Botanê bibe. Yekîneyên bi navên Mufrezeya Şêx Seîdê Nûrsî, Tabûra Milîsan a Şêx Mesûm, Alaya Milîsan a Şêx Şerîf, Alaya Milîsên Darîkî, Alaya Milîsên Eşîra Xiyân, Tabûra Milîsên Pencînarî, Alaya Milîsan a Cemîlê Çeto, Tabûra Milîsên Çepaxçûrê û Tabûra Mala Elfiyê Ünîs (Tabûra Milîsên Sasonê) ji li çar aliyên Bedlîsê şer dikin.

Bi taybetî, Mufrezeya Seîdê Nûrsî heya tevî şerê ku di navenda Bedlîsê de diqewime dibe û li Gokmeydanê bi şûr û xenceran şer dike. Di dawiya vî şerî de, Seîdê Nûrsî û xwendekarê wî yê meşhûr Ebdurahîm Rehmî Zapsû dîl dikevin. Dem a ku herêma Bedlîsê bi tevahî dikeve destê Êrîs, êdî li xeta Botanê ji tevahiya kurdan çekan radikin. Di xeta Darahênê, Qulp û Dêrsimê de alayên nû tîn çekirin, ji

van alayan yek ji Alaya Milîs a Eşîra Hesenanlî ya Duyemîn bû ku serrekê wê ji Seyîd Rîza bû.⁹

Geliyê Zilan herêmeke çiyayî ye ku dikeve bakurê behra Wanê û bi şiklê îdarî bi Erdîşê ve gîredayî bûye heya roja me. Geli, ji sê çîqan pêk tê; Çîqa Hecîdêran, Çîqa Hemoyan û Çîqa Bekiran. Van çîqan navên xwe ji heman eşîran (Hecîdêrî, Hemoyî, Bekirî) girtine. Dem a ku Alayên Hemîdiyê hatine çekirin, van her sê eşîrên mezin û eşîra Kalkî, Îskî û Mikailî konfederasyonêke bi navê "Ademan" ava kirine û tevî alayan bûne. Eşîrên din ên heremê yên bi navên Torin, Xeloyî, Eçoyî tevî konfederasyona "Heyderî (Heyderan)" dibin. Ev her du konfederasyon paşê Geliyê Zilan di navbera xwe de beş dikin ku sînor ji "Çemê Geliyê Zilan" bûye. Di heremê de hem alayên Heyderan û hem ji alayên Ademan hebûne. Ev her du konfederasyonên eşîran çend caran ji bo zozanên wek "Tucî", "Gulîzer" û "Walî Beg" êrişî hev kirine. Her çîqas Mela Mihemedê Zilanî ji eşîra Hecîdêrî bû ji, gundê wî (Bonizî) diket di nav erdê konfederasyona Heyderan. Lewma ew ji êdî di nav alayên Heyderan de cih digire. Lê dem a ku "Alayên Milîsan ên Mînekar" pêk tîne, êdî rola konfederasyona Ademan zêde çênabe.

Alayên Geliyê Zilan (di fermiyetê de alayên Erdîş, Elcewaz û Panosê) bi taybetî dikevin bin emrê Kor Huseyn Paşayê Heyderî. Serrekên alayên Ademan ên wek Mihemedê Evdî Axayê Mikailî firar bû, Qulixanê Heso (ji ber ku dema Wan ketibû destê Êrîs, wî ji Erdîş û Çaxirbeg talan kiribûn) girtî bû, Silêmanê Mamê (ji ber ku tevî operasyonên li dijî Şêx Şabêdîn bûbû) ji aliyê gel ve hatibû îzolekirin û Meroyê Biro ji ji aliyê Êrîs ve hatibû kuştin. Lewma êdî li heremê tu reqîbên Kor Huseyn Paşayê Heyderî nemabûn. Dem a ku beşek ji alayên Milîsên Ademan (taybetî ji eşîrên Bekiran û Hemoyan) bi mînekarî derbasî aliyê Kor Huseyn Paşa dibin, Paşa ji çend gundên Elcewazê (Qerekeşîş, Axçîra, Arînkûtîs, Xomas, Pargat, Sîpan ku berê ev gund ên ermenan bûn û paşa ew talan kiribûn) dide wan. Dem a ku Êrîs ji Wanê vedikişê, êdî li heremê tenê yekîneyên ermenan dimînin. Qulixanê Heso vî fîrsendê baş bi kar tîne, (ku ji hefsê reviyabû) ji çiyê berjêr dibe û tevî eşîrên din êrişî Erdîşê dike û Erdîşê ji ermenan distîne. Ji ber vî yekê, ji aliyê dewletê ve tê efûkirin.¹⁰

Di dawiyê de mirov dikare bibêje ku yekîneyên leşkerî yên kurdan peywira xwe baş anîne cih. Piştî ku komara Tirkiyeyê tê avakirin, êdî hewcehî bi van yekîneyan zêde namîne û di nav 15 salan de serrekên van alayan tîn tesfîyekirin. Kor Huseyn Paşa, Ebdulmecîd Begê Sîpkî û Hecî Mûsa Beg ji ber ku piştigiriya Şêx Seîd kirine, tîn mişextkirin. Paşê Hecî Mûsa Beg û Kor Huseyn Paşa direvine Sûriyeyê, li wir Hecî Mûsa Beg nexweş dikeve (dibe zatûre) û di sala 1928'an de dimire; Kor Huseyn Paşa ji aliyê lawê wî yê bi navê Medenî ve di 1929'an de tê kuştin.

Ebdulmecîd Begê Sîpkî li mişextiyê (Qeyserî) di sala 1930'an de ji ber krîza dil dimire. Esedê Xalîd, di salên 1920'î de li gor îdiayan dewlet jehrê didê û ew dikeve. Seîdê Nûrsî jiyana xwe li mişextiyê derbas dike. Xalîd Begê Cîbrî di 1925'an de û Seyîd Rîza ji 1938'an de tîn dardakirin.

Dewlet dîsa ji wek saziyêke alîkar "mîlistî"yê ji holê ranake û diparêze; alîgirên xwe yên eşraf û di çarçoveya feodalîteyê de endamê eşîrên bêhêz û bêpopulartîte di bin vî saziyê de berhev dike û di serhildanên kurdan de (1921-1938) bi kar tîne.

Sedat Ulugana

Di despêka Şerê Cîhanê yê Yekemîn de, dewleta Osmanî dixwaze ji layên eşîran baştir îstifade bike. Bi vî armancê wan jinûve saz dike û vî carê ji navê van alayan dike "Alayên Îhtiyatî yên Siwarî" û wan bi Artêşa Çaremîn ve girêdide

Çavkanî:

- 1- Prens Shachovsky û Kamil Bedirxan ji Çarê Êrîs re raporekê dinivîsin, Aris Arda, "Sovyet Arşivinde Kürtler" www.newroz.com: " di despêka şer de di bin serekîtiya Resûl Beg û Eyub Paşa (Eyub Paşayê Kaskî) de hejmareke pir ji Alayên Hemîdiyê derbasî aliyê me bûn. Lê sed heyf ku ew súbay û tevahiya kesên ku derbasî aliyê me bûbûn re muameleyên xerab hatin kirin, dest dirêji namûsa wan hat kirin, mal û milkê wan hatin talankirin. Ev ji bu sedem ku yên din nebin alîgirê me. Mînak, Hesen Begê Hertosî di serî de bi xwesteka xwe teslîmî Êrîs bûbû. Lê ji wî re pir bêedebî hat kirin û ew ji ji me reviya û paşê ji bû dijîmekî çavsozê Êrîs. Bi teşwîqkirina Ermenyan, leşkerên Êrîs zulmeke mezin li Kurdan kirin. (...)"
- 2- Celîlê Celîl, *Otobiyografya- Abdurrezzak Bedirhan- wer: Ahmed Cuni, Peri, İstanbul, 2000, r.36*
- 3- Ahmet İhsan ve Şürekası, *Ordu Salnamesi, Matba-i Osmani Şirketi, İstanbul, 1332, r.900-960*
- 4- Emekli Kurmay Yarbay Süleyman İzzet Yeğînatî, *Büyük Harbin Başında 2. İhtiyat ve Nizamiye Süvari Tümenleri ile Aras Cenup*

- Müfrezesinin Muharebeleri, Genelkurmay Başkanlığı Askeri Matbaa İstanbul, 1939, r.14-17*
- 5- *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekâtı, cild.2, Genelkurmay Başkanlığı Yayını, Ankara 1993, r. 39*
- 6- Mehmet Şerif Fırat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1983, r.143*
- 7- *Ev kilam ji aliyê Dengbêj Reso û Dengbêj Şakiro ve hatiyê gotin: (...)*
- Hey dunyayê ax hey dunyayê hayê hayê ezê li diyarê Dutaxê diketim bi dar û bî ye hucûm hucûma bavê Xalis Kekê Mexsê ye (...)*
- bi zora şûr ajotiyê li ser topê ye topa Êrîs standiyê ji destê alayê ye hey wayê ax dunyayê hey wayê*
- 8- *Zinar Silopî (Kadri Cemil Paşa), Doza Kurdistan- Kürt Milletinin 60 Seneden Beri Esaretten Kurtuluş Savaşı Hatıratı, Stewr Basım evi, Banever, 1969, r.39-41*
- 9- *ATASE Arşivi, Klasör: 2673, Dosya: 178, Fihrist: 5-2*
- 10- *B.C.A, No.30-18-1-1 / 4-49-1 (20 sibat 1338)*

